

ДЕМОКРАТІЯ ЯК ІДЕАЛ І ЯК РЕАЛЬНІСТЬ

Дослідження світової політики: збірник наукових праць.- Вип. 10.- К., 2000.- С.23- 29.

Ідея демократії, її загальнолюдська сутність усвідомлюються й реалізуються людьми упродовж усього історичного розвитку. Проте жодний з етапів цього руху не може претендувати на завершеність. Адже демократія – це процес, і тому вона відмежовується від будь-якої однозначності.

Демократії, які існують нині в західному світі, тією чи іншою мірою ґрунтуються на принципах класичної ліберальної демократії, що сформувалися у XVIII ст. Шляхом тривалого пошуку політична думка знайшла в ній форму організації влади, яка найкраще покликана поєднати свободу, народовладдя і закон. І це відображено в її принципах.

Одним із головних є забезпечення свободи громадян. Ця свобода має два аспекти (Б. Констан). Політична свобода— право активно і безпосередньо брати участь у колективному здійсненні влади, тобто в публічному житті. Саме це було притаманне республікам Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. Але маючи політичну свободу, людина не знала особистої громадянської свободи, була повністю підпорядкована владі всього суспільства.

Ліберальна демократія на перший план ставить громадянську свободу, тобто повну незалежність особистого життя індивіда від політичної влади. Йдеться про ряд особистих прав: недоторканість особи, свободу совісті, слова, зборів, друку, місця проживання, заняття, господарської діяльності, приватної власності та ін.

Ядром свободи є особисті права. Політична свобода виступає як засіб забезпечення громадянської свободи. Влада, що порушує громадянську свободу, стає тиранією і знижує правомірність свого існування. Звідси

висновок — політична влада не повинна бути абсолютною, незалежно від того, хто її здійснює — монарх чи народ.

Лібералізм демократії означає свободу особи, визнану і гарантовану державою. Громадські сили можуть діяти тільки згідно з законом, перед яким усі рівні. Це "правління через закони, а не через людей". Передбачається юридичний контроль за виконанням законів. У зв'язку з цим виникають два запитання. Перше — хто повинен мати політичну владу, друге — які повинні бути межі політичної влади, незалежно від того, в чийх руках вона знаходиться. Відповідь на перше запитання привела до ідеї демократії, відповідь на друге — до ідеї лібералізму, згідно з якою держава, а в державі законодавча влада не можуть зазіхати на свободу особи, її безпеку, власність, свободу совісті, слова тощо. В цілому лібералізм і демократія мають на увазі один одного, так само як тоталітаризм і деспотизм.

Своєрідне розуміння співвідношення лібералізму і демократії знаходимо у Н. Боббіо. Він наводить дві інтерпретації поняття "свобода". Перша — свобода як право людини не бути зобов'язаною здійснювати певну дію. Це передбачає резервованій за індивідом простір, який не може бути ніким зайнятий — ні іншими суб'єктами, ні державою ("заперечення свободи"). Друга — свобода як обов'язок людей підкорятися тільки законам, у розробці яких вони самі беруть участь ("позитивна свобода"). Перша інтерпретація, на думку Н. Боббіо, властива лібералізму, друга — демократії.

Відповідно у "ліберальній державі", хоча і залишається втручання публічної влади в справи суспільства, та воно зведене до мінімуму. Демократична держава, вважає Н. Боббіо, передбачає передусім поширення органів самоуправління. Ліберальна держава не обов'язково є демократичною, а демократична — ліберальною. Лібералізм детермінує межі влади та функції держави. Демократія першочергового значення надає проблемі розподілу влади.

Другою засадою ліберальної демократії є принцип згоди і громадянського консенсусу. В його основі лежить ідея "суспільного договору". Люди, вважає Б. Спіноза, свідомо поступаються частиною своєї природної свободи і згоджуються підкоритися верховній владі і сукупній могутності всіх, яка незмінно перевищує силу кожної окремо взятої людини. Дж. Локк підкреслював, що добровільна політична спільність людей покликана надійно забезпечити природні права, рівність і свободу, захист особи та її власності. Більше того, як підкреслював Ж.-Ж. Руссо, згода людей — основа всякої законної влади. Відображенням цього є суспільний договір: кожна людина віддає свою особу під вище керівництво загальної волі і тим самим стає її учасником. Уся влада переходить до суверена, утвореного учасниками згоди. Отже, суверенітет належить народові. Якщо природна свобода обмежена силою окремого індивіда, то громадянська свобода, яка виникає на ґрунті суспільного договору, обмежена загальною волею суверена. Люди стають рівними в силу права і згоди.

Із двох попередніх принципів впливала вимога здійснення поділу влади. Ш. Монтеск'є писав, що політична свобода може бути виявлена лише там, де немає зловживання владою. Для попередження цього необхідно, щоб одна влада стримувала іншу. Коли ж законодавча і виконавча влада з'єднуються в одному і тому ж органі, не може бути свободи. Не може бути свободи і тоді, коли судова влада не відокремилась від законодавчої і виконавчої. І настане кінець усьому, якщо одна і та ж особа або орган, дворянський їй народний за своїм характером, здійснюватиме всі три види влади.

Самого поділу влад ще недостатньо для забезпечення суверенітету народу. Потрібні відповідні механізми їх збалансування і взаємодії. Специфіка таких механізмів великою мірою визначає і різновиди демократичних режимів.

Ліберальна демократія не заперечує безпосереднього волевиявлення народу. Стосовно ХХ ст. мається на увазі: надання виборчого права всім громадянам, починаючи з раннього віку; імперативний мандат обранцям народу, що безпосередньо підзвітні своїм виборцям, які можуть відкликати їх; однопалатні народні збори, які на короткий час призначають виконавчі органи; відмова від принципу поділу влад як такого, що віддаляє владу від виборців; призначення адміністраторів із числа народних обранців тощо. Проте найбільш розвиненим і самостійним Інститутом ліберальної демократії є представницька демократія, класична форма якої — парламент як виборчий представницький законодавчий орган.

Забезпеченню свободи повинна служити система противаг різних гілок влади. Передбачається, зокрема, що діяльність уряду і представницьких органів періодично заперечується на засадах змагання. Таке забезпечення громадянського суверенітету влади регулюється правилами змагання, умови якого постійно охороняються від порушень. Це зумовлюється існуванням багатьох партій, покликаних узагальнювати різні інтереси і погляди, політизувати їх. Тобто демократія на засадах громадянського консенсусу не виключає протиборства. Вона надає йому інституціональних форм.

Ліберальна демократія заперечує беззаконня. Суверенітет народу здійснюється тільки в межах, встановлених конституцією. Тому як синонім використовується поняття "конституційна демократія". Конституція узаконює державні організаційні інститути, покликані забезпечити реалізацію принципів ліберальної демократії. Такі державні структури стабільні.

Але змінюється соціальна структура, а її складові — різні соціальні групи, класи посідають неоднакове місце в системі владних відносин; якісь із них є панівними. Не залишається попереднім конкретне бачення постулатів ліберальної демократії, насамперед оптимального поєднання свободи і демократії. Як зазначає К. Ясперс, немає остаточної стадії демократії і політичної свободи, при якій усі були б задоволені. Постійно виникає

конфлікт, коли індивід відчуває обмеження, виходячи за межі гарантованих, рівних для всіх можливостей, коли стримується вільна конкуренція. Ніколи не буває повністю задоволена воля до справедливості. Проте коли під загрозою політична свобода, доводиться змиритися. Політична свобода завжди досягається ціною чогось і частково ціною відмови від важливих переваг особистого характеру.

Розвиток теорії демократії, її збагачення є природним процесом. І життєздатність існуючих конституційних демократій виявляється в здатності адаптуватися до цих змін без зламу існуючих базових інститутів. Йдеться про систему поправок до конституції, можливість зміни виборчої системи. І тут важливу роль відіграють політичні партії, в тому числі опозиційні, різноманітні асоціації, групи тиску, інші недержавні політичні утворення. Така стабільність базових державних інститутів демократії і, разом з тим, наявність налагоджених механізмів сприйняття і реалізації прийнятих громадськістю нових концепцій народовладдя є важливою умовою політичної і загальної стабільності відкритого суспільства.

Б. Гуггенбергер підкреслював, що центральною тезою цієї теорії є відповідальне правління, уряд, здатний приймати рішення і нести за них відповідальність. Отже, головне не стирання відмінностей між правителями і підданими, а утворення реальної основи для прийняття відповідальних рішень. Демократія насамперед ставить за мету створити умови і можливості для чіткого втілення принципу відповідальності при меншій увазі до принципу співучасті.

Такі основні постулати ліберальної, або класичної, демократії як універсальної цінності, незалежної від існуючого суспільно-політичного ладу, його ідеологічних настанов. Інша справа, що постулати цієї демократії реалізуються в конкретному суспільстві, при певному співвідношенні існуючих у ньому політичних сил.

Саме завдяки універсальності теорія доктрини ліберальної демократії здатна до саморозвитку. Дедалі більше вона набуває характеру плюралістичної демократії, головною рисою якої, на думку політологів, є відкритий характер прийняття рішень через представницькі органи влади. Причому цей процес на всіх рівнях здійснюється за участю народних обранців. У свою чергу, народним масам відомі проблеми, які обговорюються, і вони мають змогу впливати на процес прийняття важливих рішень.

Проте багато сучасних політологів не ідеалізують таку демократію, хоча вважають її кращою і найбільш справедливою формою правління, що будь-коли існувала в цьому, завжди далекому від досконалості, світі. К. Поппер, наприклад, розглядає її як систему з найбільшими можливостями для самовдосконалення. Обґрунтовується також положення про те, що ліберальна демократія — єдиний етично виправданий тип соціального режиму, оскільки сама держава не тільки існує для своїх громадян, а й, згідно з "гуманістичною теорією справедливості", забезпечує їм свободу. Демократія — благо, тому що дає змогу тим, хто зазнав кривди, несправедливості, змінити правителів, що припустилися помилок.

Разом з цим К. Поппер захищає ліберальну демократію як найбільш ефективний тип режиму — за аналогією з умовами ефективності наукових методів. Так, прогрес у науці відбувається шляхом висунення сміливих гіпотез щодо істинного стану справ і елімінації помилок. При цьому експерти не застраховані від помилок, а самі неосвічені можуть бути потенційними джерелами істини. Тобто по-чатківець може бути у більш вигідній позиції щодо виявлення істини, аніж досвідчений експерт. Це ж повною мірою стосується політики. Як і наука, вона не застрахована від помилок, прорахунків тих, хто при владі. Тому думки простих громадян повинні розглядатись як потенційне джерело політичного критицизму. Подібно до того як розвиток науки неможливий без демократії, наголошує К. Поппер, так і в політиці демократія виступає як найбільш дієва форма правління.

З урахуванням нагромадженого досвіду і реального стану суспільства визначаються умови функціонування ліберальної демократії. Вона вимагає, на думку М. Дюверже, по-перше, максимального консенсусу між усіма партіями, незважаючи на їхні розходження. Особливо необхідно, щоб вони були згідні співіснувати протягом тривалого часу. Якщо цього не буде, то кожна із них намагатиметься, ставши правлячою, зловживати владою і нищити інші партії, знищуючи тим самим плюралізм. По-друге, передбачається, що боротьба класів (як і рас, націй тощо, проте останні менш можливі і мають менш загальний характер) не повинна переходити певної межі чи тому, що нерівність і матеріальне гноблення ще занадто сильні, чи тому, що усвідомлення цієї нерівності і гноблення не дуже загострені, а ті, що їх зазнають, не мають ще засобів боротьби. Він зазначає, що сучасне суспільство споживання можна віднести до першого випадку.

Якщо мають місце і перший, і другий фактори, тобто коли матеріальне гноблення відносно невелике, а класова свідомість така ж, то можливий значний соціальний конформізм, який теж загрожує плюралізові з іншого боку.

У західному світі нині поширені численні концепції демократії. Всі вони тією чи іншою мірою враховують характер суспільства як постіндустріального. Більшість політологів виходить з того, що основною характеристикою демократії є відкритий характер прийняття рішень через представницькі органи влади, тобто процес цей на будь-якому рівні здійснюється за участю обраних представників народу. Намагання представницьких органів влади при розв'язанні життєво важливих питань, спроби вирішити їх бюрократичним шляхом, поза контролем народу та обраних ним представників сприймаються як несумісні з демократією.

Дослідження дали підставу теоретикам демократії зробити висновок, що індивід набуває свої ідеї, цінності і мотиви в - групах і через взаємодію різних груп. З'ясувалося, що і в політичній сфері індивід реалізує себе тільки

через ідентифікацію з групою. Таким чином у представницькій демократії індивід виявився відчуженим від реального політичного процесу і його політична участь стала опосередкованою.

У зв'язку з цим значну увагу до себе привертає проблема участі в політичному процесі. Дж.Алмонд, С. Верба тлумачать її як спосіб досягнення впливу в суспільстві. Учасник процесу — "звичайний громадянин", який хоче стати "впливовим громадянином". Взагалі для багатьох — це епізодичний акт вияву приватного інтересу.

Політична участь як чинник владних відносин розцінюється неоднозначне. Одні політологи вважають, що розширення демократичної участі — це надійний шлях легітимізації політичної влади, усунення насильства при розв'язанні політичних проблем і надійний засіб поставити у належні рамки конкуренцію між різними партіями. Інші вбачають у надмірному розширенні політичної участі загрозу демократичним інститутам. Вважають, що політичну участь громадян слід звести до мінімуму, щоб зберегти знаряддя прийняття рішень у руках тих, хто більш інформований і ефективніше підтримує демократичні цінності.

Викладена у працях Г. Ласкі, М. Дюверже, Р. Дарендорфа, Р. Даля плюралістична концепція виходить з того, що сучасне західне суспільство складається з різних взаємодіючих страт. Вони виникають у результаті спільності тих чи інших інтересів (професійних, вікових, матеріальних, духовних, релігійних тощо). Оскільки ці інтереси не антагоністичні, то і відносини між стратами позбавлені антагонізмів.

Для відображення спеціальних інтересів створюються відповідні зацікавлені групи — "групи тиску". Це професійні спілки, асоціації підприємців, пацифістські та патріотичні організації, релігійні, спортивні і культурні об'єднання. Кожна "група тиску" діє в своїх власних інтересах, а не керується якоюсь спільною метою. Для задоволення інтересів соціальних страт, які вони представляють, "групи тиску" беруть участь у політичному житті, використовують загальне виборче право, право на об'єднання в

політичні партії і громадсько-політичні організації, намагаються одержати до-ступ до засобів масової інформації з метою формування відповідної громадської думки.

Прийняття урядом тих чи інших політичних рішень у таких умовах є результатом взаємодії різних політичних сил, їх конкуренції. У зв'язку з цим політична система розглядається як певний баланс сил між конфліктуєчими економічними, професійними, релігійними, етнічними та іншими групами й асоціаціями. Кожна з них впливає на формування політики, проте жодна не має монополії на владу. Відбувається дроблення політичної влади між урядо-вими і неурядовими інститутами. Різноманітні громадські інтереси, в тому числі інтереси трудящих, таким чином максимально враховуються. Вважається, що завдяки такому плюралізму здійснюється народовладдя.

Така структура політичної влади дає змогу групам, які вважають, що здійснювана політика не відповідає їхнім інтересам, домагатися обговорення їхніх проблем з метою перегляду і прийняття відповідних політичних рішень. Дер-жава за цих умов покликана тільки узгоджувати інтереси різних груп населення, забезпечувати їм вільну політичну конкуренцію.

Вважається, що широке залучення освічених громадян до політичного процесу, децентралізація і контроль над прий-няттям важливіших рішень поліпшать перспективу досягнен-ня дійсної свободи і рівності або хоча б примирять іманентні суперечності цих понять у теорії і на практиці. І це природно, оскільки демократія можлива лише за умови, що громадяни колективно формують політичні альтернативи, а не просто реагують на політику, визначену без їхньої участі.

Отже, йдеться про вірність центральній ідеї ліберальної демократії — здатності простих людей управляти собою. Згідно з теорією партисипітарної демократії, той, хто обраний до представницьких органів, повинен виражати не свої думки з тих чи інших питань політики, а думки людей, які його обрали.

Оскільки усвідомлюється неможливість у нинішніх умовах переходу до прямої демократії, пропонується змішана форма політичної організації, в якій би поєднувалися елементи прямої демократії з представницькою. Мається на увазі, що демократія участі повинна бути організована як "пірамі-дальна система" з прямою демократією в основі і демократією делегатів на кожному рівні вище від основи (К. Макферсон). Висловлюється думка про можливість ви-робити загальну волю на рівні робочого місця, комуни, товариства. На більш високому рівні ради делегатів повинні виступити й ролі посередників і формувати загальну волю. Лідерів пропонується обслуговувати інтереси членів організації, що висунули його, а отже, перебувати під жорстким контролем з боку громадськості. Вирішальним критерієм оцінки лідера є те, наскільки його дії сприяють досягненню кінцевої мети суспільства (Дж. Вольф).

Однією зі спроб вийти з протиріч теорії плюралістичної демократії є сформульована Р. Далем теорія поліархії — множинності центрів влади, а отже, і елітних груп у демократичному суспільстві. Тобто мається на увазі, що замість єдиного центру суверенної влади повинна бути множинність таких центрів, жоден з яких не може бути повністю суверенним. Демократичною вважається система, в якій влада дисперсна на протигагу владі небагатьох — диктатурі.

Доктрина поліархії виходить із того, що, згідно з вимогами ліберальної демократії, консенсус і політична рівність повинні бути активними і такими, що розвиваються. Для цього кожний громадянин повинен володіти невід'ємним правом формулювати і відкрито демонструвати, кому він надає перевагу. Саме це збільшує і гарантує можливість рівності в управлінні суспільством.

Вважається, що широке залучення освічених громадян до політичного процесу, децентралізація і контроль над прийняттям важливіших рішень поліпшать перспективу досягнення дійсної свободи і рівності або хоча б примирять іманентні суперечності цих понять у теорії і на практиці. І це

природно, оскільки демократія можлива лише за умови, що громадяни колективно формують політичні альтернативи, а не просто реагують на політику, визначену без їхньої участі.

Отже, йдеться про вірність центральній ідеї ліберальної демократії — здатності простих людей управляти собою. Згідно з теорією партисипітарної демократії, той, хто обраний до представницьких органів, повинен виражати не свої думки з тих чи інших питань політики, а думки людей, які його обрали.

Оскільки усвідомлюється неможливість у нинішніх умовах переходу до прямої демократії, пропонується змішана форма політичної організації, в якій би поєднувалися елементи прямої демократії з представницькою. Мається на увазі, що демократія участі повинна бути організована як "пірамідальна система" з прямою демократією в основі і демократією делегатів на кожному рівні вище від основи (К. Макферсон). Висловлюється думка про можливість ви-робити загальну волю на рівні робочого місця, комуни, товариства. На більш високому рівні ради делегатів повинні виступити й ролі посередників і формувати загальну волю. Лідерів пропонується обслуговувати інтереси членів організації, що висунули його, а отже, перебувати під жорстким контролем з боку громадськості. Вирішальним критерієм оцінки лідера є те, наскільки його дії сприяють досягненню кінцевої мсти суспільства (Дж. Вольф).

Р. Даль вважає, що термін "демократія" придатний лише для характеристики ідеального стану суспільства. Дійсний стан системи, що наближається до ідеального стану — то поліархія. Звичайно, і така система не позбавлена вад порівняно з демократією. Але вона краща, ніж безмежна влада більшості, або влада еліти. Загалом, на думку Р. Дали, демократія і автократія — це більш-менш теоретичні утворення. У завершеному вигляді вони фактично ніде не були реалізовані.

Доктрина поліархії виходить із того, що, згідно з вимогами ліберальної демократії, консенсус і політична рівність повинні бути активними і такими,

що розвиваються. Для цього кожний громадянин повинен володіти невід'ємним правом формулювати і відкрито демонструвати, кому він надає перевагу. Саме це збільшує і гарантує можливість рівності в управлінні суспільством.

Поява різноманітних концепцій у межах основних постулатів ліберальної доктрини демократії є одним із свідчень її невичерпності як найбільш досконалої форми організації влади. Наголошуємо на цьому у зв'язку з проблемами, які постають в країнах, що здійснюють перехід від тоталітаризму до демократичного устрою.

Демократія — явище загальноцивілізаційне (так як і сім'я, нація тощо). Тому не може бути двох або трьох демократій. І подолання тоталітаризму, по суті, зводиться до відродження, з урахуванням культурних та історичних традицій того або іншого народу, звичайних демократичних інститутів.

При всіх можливих збоченнях від провідної тенденції (і небезпеці реставрації тоталітаризму) серед громадськості дедалі більше утверджується розуміння універсальності принципів і цінностей ліберальної демократії. Усвідомлення того, що демократія — це не тільки традиційний набір принципів парламентаризму, багатопартійності і плюралізму. Це на-самперед реальне народовладдя. Останнє народжується тільки тоді, коли демократія виростає знизу, а не нав'язується зверху, коли за кожним депутатом з імперативним мандатом стоїть реально об'єднана спільними інтересами група людей— самоврядний трудовий колектив, комітет самоврядування мікрорайону, об'єднання споживачів, профспілки та ін. А все це вимагає відповідної політичної, зокрема громадянської культури, формування справжнього громадянського суспільства і багатьох інших умов, що передбачає чималих зусиль з боку політичних сил національного відродження.

Використана література:

1. Кириченко М.Г. Основи політології. – К.: Либідь, 1995. – 332 с.
2. Семків О.І. Політологія. – Львів: Світ, 1994. - 592 с.
3. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. Навчальний посібн. – К.: Знання, 1999.– 426 с.